

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

*Д. В. Кюсак (Одеса)***ВОСЬМЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО Н.Е. НА ПВДНІ УКРАЇНИ**

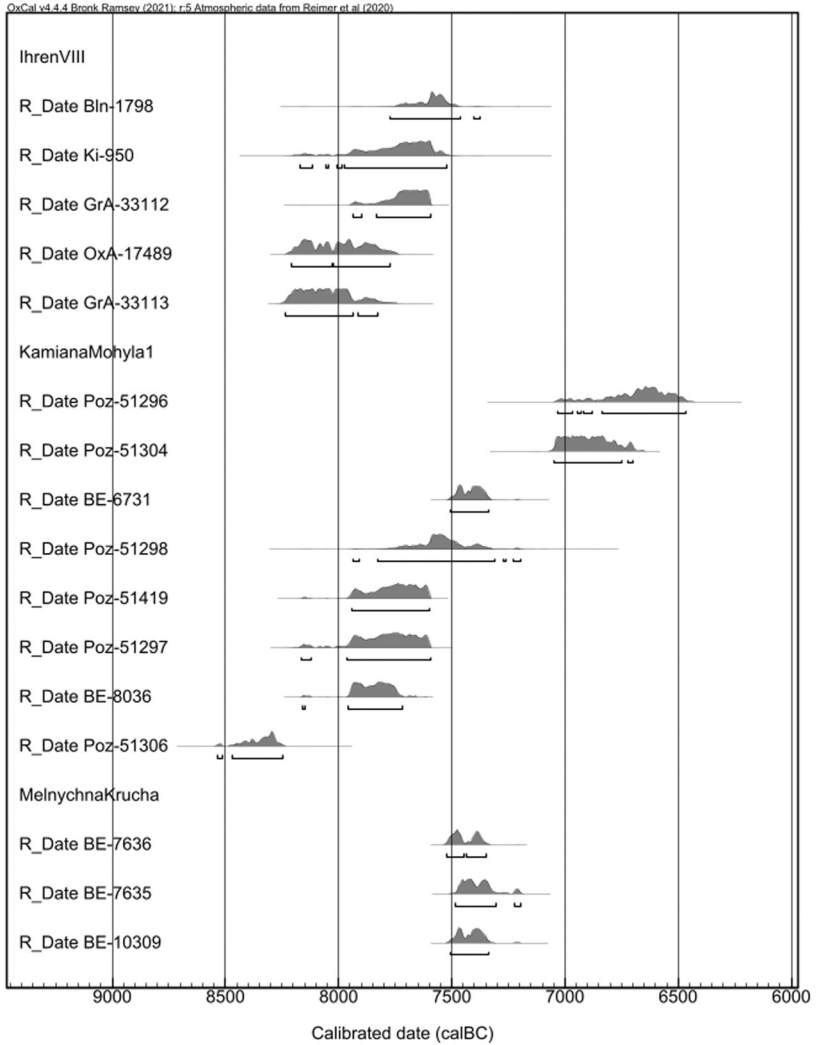
Нещодавно нові серії радіовуглецевих дат дозволили розташувати два яскравих крем'яних комплекси у межах восьмого тисячоліття до нової ери, а саме Мельничну Кручу SU4 та Кам'яну Могилу 1, шар В. Своєрідність їх крем'яного інвентарю дозволяє поновому поглянути на раніше відомі пам'ятки з датами близького віку.

Мельнична Круча. Мельнична Круча - багатошарова стоянка, на якій знайдено знахідки від мезоліту до середньовіччя. Вона розташована на лівому північному березі Південного Бугу у заплаві, біля с. Сабатинівка Голованівського р-ну Кіровоградської області. Пам'ятка була відкрита С. І. Чубом у 1930 р. і неодноразово розкопувалася з 1931 по 1949 рр.¹ Роботи 2012, 2016-2018 рр. охопили 160 кв. м і виявили складну стратиграфічну послідовність. Скупчення знахідок дещо перекривають один одного, але досить чітко виділяються як стратиграфічно, так і в горизонтальній площині. Стратиграфічний окіл (SU) 1 було знайдено в сучасному верхньому шарі ґрунту. Він містив розсіяні черепки кераміки та кістки доби пізньої бронзи та залізного віку. Стратиграфічний окіл SU2 був виявлений у жовтому суглинку під майже стерильним шаром. Він складався з щільного розсипу кісток та уламків декортифікації декількох конкрецій жовто-воскового кременю та кількох черепків ліпної кераміки. Незважаючи на поодинокість зразків глиняного посуду в розкопі, це мешкання слід співвідносити з місцевими носіями пара-неолітичної кераміки. Стратиграфічний окіл SU3 являв собою шар крем'яних артефактів і фрагментованих кісток у «підвішеному» стані в сіруватому суглинку. У ньому виявлено також підвищений відсоток пластин з панцирів черепах, кісток птахів, рибацьких хребців і кісток дрібних ссавців. Інвентар дуже мікролітичний з кількома мікронуклеусами, кінцевими скребками на відщепках, та рівнобічною трапецією. Цей горизонт відноситься до пізнього мезоліту.

Найнижчий шар (SU4) був виявлений у зелено-сірому прибережному піщаному конгломераті. Він утворював «килимоподібний» рівень з поодинокими знахідками кісток тура та крем'яних знарядь. Серед знахідок - конічні нуклеуси для дрібних пластинок і мікропластин, множинні різці на відщепках, фрагменти пластини з вентральною обробкою і ретушшю («кукрекські вкладні») та вістря з частковою крутою ретушшю, що утворюють дистальний гострий наконечник і виїмку на протилежному кінці біля ударного горбка заготовки.

Таблиця 1. Релевантні радіовуглецеві дати²

Лаб.№	Дата, ВР	Похибка	Матеріал	Комплекс
Ігрень 8				
Bln-1798	8550	80	вугілля	PD4
Ki-950	8650	100	вугілля	PD1
GrA-33112	8695	45	кістка тварини	PD4
OxA-17489	8845	40	кістка тварини	PD8
GrA-33113	8880	45	кістка тварини	PD8
Мельнична Круча				
BE-7636	8368	23	кістка тварини	SU4
BE-7635	8311	24	кістка тварини	SU4
BE-10309	8344	23	кістка тварини	SU4
Кам'яна Могила 1				
Poz-51296	7810	80	кістка тварини	Шар В
Poz-51304	7980	40	кістка тварини	Шар В
BE-6731	8340	24	вугілля	Шар В
Poz-51298	8510	110	вугілля	Шар В
Poz-51419	8730	50	кістка тварини	Шар В
Poz-51297	8740	60	вугілля	Шар В
BE-8036	8783	25	кістка тварини	Шар В
Poz-51306	9120	50	кістка тварини	Шар В

*Рис. 1. Калібрування релевантних радіовуглецевих дат.
 Виконано у програмі OxCal.*

Він знаходить близькі паралелі на стоянках кукрекського технокомплексу. З цього горизонту було відібрано три кістки для радіовуглецевого датування (BE-7636, 8368 ± 23 BP (від 1950 р.); BE-7635, 8311 ± 24 BP; BE-10309, 8344 ± 23 BP). Вони дали калібрований вік: 7520-7315 calBC (каліброваних років до н.е.) (2σ) (табл. 1), або, якщо їх скомбінувати: 7485-7356 кал. р. до н.е. (2σ) (тут і далі використано функцію R_Combine від OxCal, Рис. 1). За одержаними даними SU4 може бути датований 7500-7300 років до н.е., що свідчить про заселення мезолітичним населенням мікрорегіону Середнього Південного Бугу протягом раннього голоцену³.

Кам'яна Могила 1. Стратифікована стоянка Кам'яна Могила I була відкрита В. М. Даниленком у 1930-х роках. Вона розташована перед природним пагорбом з пісковика (Кам'яна Могила), на якому виявлено численні зразки наскельного мистецтва⁴. Пам'ятка розташована в заплаві річки Молочної, точніше, на трикутному місці берега старого русла річки Секіз, поблизу смт. Мирне, Мелітопольського району Запорізької області, і на сьогодні окупована військами РФ.

У 2011-2019 рр. роботами спільної україно-швейцарської експедиції (керівники В. Тіннер та Н. Котова)⁵, шар В виявлено на певній глибині, під лінзами вищого шару С, який у деяких місцях торкався поверхні шару В. Його відділено фактично стерильним прошарком у 20 см товщиною від нижчого шару А доби раннього мезоліту. Шар В містив кілька скупчень крем'яних артефактів, щонайменше два вогнища та лінзи черепашок на різній глибині. Деякі скупчення лежали «килимовим» шаром, товщиною в одну знахідку. Можливо, ці скупчення відповідають окремим епізодам проживання людини на пам'ятці і можуть бути визначені як окремі підгоризонти шару В пізніше, коли розкопки будуть розширені. На даний момент шар В розкрито на площі 156 кв. м.

Серії радіовуглецевих дат з Бернської та Познанської лабораторії обмежують час формування шару В періодом між 7910 і 6430 роками до н. е., Рис. 1. Шар В отримав вісім нових датувань. Дати були отримані за кістками тварин (п'ять екземплярів) та вугіллям з вогнищ (три екземпляри). Більшість дат охоплюють 8160-7198 кал. рр. до н.е., 2σ , або 7947-7336 кал. рр. до н.е., 2σ , при стратиграфічному моделюванні (коли використано дати шарів А та С для обмеження проміжку існування шару В). Ми припускаємо, що більша частина культурних відкладів шару В була сформована протягом цього часового інтервалу. При історичних спробах датування пам'ятки було

отримано відповідну дату, а саме дату Кі-7669, 7936-7381 кал. рр. до н.е.⁶

У загальному випадку дати, визначені за деревним вугіллям, можуть вводити в оману через «ефект старої деревини».⁷ Однак, ця група дат для шару В складається з трьох дат за вугіллям і трьох дат за кістками, які знаходяться у задовільній відповідності і, таким чином, їх можна розглядати як перехресно перевірені.

Дата Poz-51296 (7810 ± 80 BP) добре узгоджується з датою Poz-51304 (7980 ± 40 BP), а також з датою Кі-7668 (8020 ± 70 BP), що вказує на певне мешкання початку VII тис. до н.е. на поверхні шару В. Дата Poz-51306 є очевидним аутсайдером. Вона скоріше відповідає датуванням нижнього шару А. Нерухомі об'єкти (вогнища) шару В за ¹⁴C датами впевнено відносяться до першої половини - середини VIII тис. до н.е.

Порівняння. В цілому комплексів надійно датованих 8-м тисячоліттям до н.е. в Степовій Україні не так вже й багато. Подібні дати були отримані з могильників у районі Дніпровських порогів⁸. Їхній вік може бути спотворений резервуарним ефектом⁹. Кілька дат середини VIII тис. до н.е. присутні серед численних і суперечливих радіовуглецевих дат стоянки Ігрені VIII з регіону Дніпровських порогів¹⁰. На стоянці Мирне (Мирне, 300 км на південь від Мельничної Кручі) знайдено кілька комплексів з великою кількістю трапецій (гребениківського типу), а також комплекси, які містили інвентар, подібний до кукрекського та комплекси зі змішаним інвентарем¹¹. Ця пам'ятка дала чотири дати ¹⁴C, які охоплюють приблизно той самий часовий проміжок ($7590-7180$ calBC 2σ)¹², що й дати з найнижчого шару Мельничної Кручі та Кам'яної Могили 1. Останні найповніші аналогії знаходять у матеріалах з Ігрені VIII за наявністю конічних нуклеусів, негеометричних вістер, множинних різців на відщеплах, кукрекських вкладнів.

На Ігрені VIII, досі найбільш раннім датованим комплексом є «житло-землянка 8». Він існував наприкінці 9 - на початку 8 тис. до н.е. За ним слідували комплекси «житла-землянки 1 і 2», датовані 7900-7800 рр., тоді як «житло-землянка 4» може бути частково сучасною цим двом останнім, але, скоріше, датується другою чвертю VIII тис. до н.е. Пізніші комплекси Ігрені VIII ймовірно використовувались у другій половині VII тис. до н.е., про що свідчить ОХА-дата за риб'ячою кісткою, тоді як епізоди VI-V тис. до н.е. підтверджуються знахідками черепків керамічного посуду з характерним декором у «житлах-землянках 4 і 8». Таким чином, на сьогодні можна припускати існування на стоянці чотирьох

хронологічних горизонтів: три пов'язані з 8200-7600 рр. до н.е., Рис. 1, і, принаймні, одна значно молодша подія.

Численні артефакти з Ігрени VIII тісно пов'язані з артефактами, знайденими в шарі В пам'ятки Кам'яна Могила 1 (7947-7336 кал. рр. до н.е., змодельовані, 2σ), на пам'ятках другого етапу Кукрека в Криму (Кукрек, Домчі-Кая, Іванівка)¹³, з Мельничної Кручі SU4 (7520-7315 кал. рр. до н.е., змодельовані, 2σ). Спільними характеристиками є: 1) олівцеподібні нуклеуси; 2) множинні різці на кутах фрагментів пластин; 3) множинні різці на відщепах; 4) кінцеві скребки на масивних відщепах; 5) широкі та масивні кукрекські вкладні на фрагментах пластин; 6) вістря з притупленим краєм та косі вістря утворюють більшість мікролітів; 7) окремі геометричні мікроліти, які є сумнівними і можуть бути пояснені ймовірними постдепозиційними порушеннями стратиграфій. Пам'ятки цього типу зазвичай відносили до кукрекської культури або кукрекського культурного комплексу¹⁴. Останнім часом пам'ятки цього типу були об'єднані в єдине ціле під назвою «Кукрек sensu stricto»¹⁵.

Висновки. Нещодавні програми датування українських доісторичних пам'яток виявили групу, датовану переважно восьмим тис. до н.е. До них належать шар В пам'ятки Кам'яна Могила 1, стратиграфічний окіл SU4 Мельничної Кручі та кілька комплексів Ігрени 8. Ці пам'ятки об'єднані спільними характеристиками, переліченими вище. В українській археологічній традиції їх зазвичай відносять до пізнього мезоліту. Це припущення ґрунтується на схожості цих пам'яток з пізнішими, VII тис. до н.е.: спільна техніка сколу, ймовірно, з застосуванням відтиску, рання поява трапечій в українських степах¹⁶. Втім, виділена вище група пам'яток є відносно однорідною і може бути ефективно протиставлена як більш раннім, так і більш пізнім технокомплексам. Хронологічна позиція розвиває їхню приналежність до пізнього мезоліту і є складною для розуміння в європейському контексті, де пізній мезоліт зазвичай починається з VII тис. до н.е.¹⁷ Отже, ми пропонуємо об'єднати ці «негеометричні» колекції під умовною назвою «український середній мезоліт». Вони відрізняються від середньомезолітичних колекцій Західної Європи наявністю техніки отримання регулярних добре-ограничених пластинок (зазвичай, без достатніх доказів іменованою «відтиском»), більш характерною для пізнього мезоліту Західної Європи, тоді як схожість полягає в переважно негеометричній формі мікролітів.

-
- ¹ Гаскевич Д.Л., Кюсак Д.В. Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки // Кам'яна доба України. 2011. Т. 14. С. 198-207.
  - ² За Телєгін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VII тис. до н. е.). К.: Наукова думка. 1982; Lillie M., Budd C., Potekhina I.D. та ін. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Science*. 2009. Vol. 36. P. 256-264; Biagi P., Kiosak D. The Mesolithic of the Northwestern Pontic Region: New AMS Dates for the Origin and Spread of the Blade and Trapeze Industries in Southeastern Europe // *Eurasia Antiqua*. 2010. Vol. XVI. P. 21-41; Kiosak D., Kotova N., Tinner W. та ін. The last hunter-gatherers and early farmers of the middle Southern Buh river valley (Central Ukraine) in VIII-V mill. BC // *Radiocarbon*. 2021. Vol. 63(1). P. 121-137; Kiosak, D.; Kotova, N.; Radchenko, S.; та ін. Chipped Stone Assemblage of the Layer B of the Kamyana Mohyla 1 Site (South-Eastern Ukraine) and the Issue of Kukrek in the North Meotic Steppe Region // *Open Archaeology*. 2022. Vol. 8(1). P. 85-113.
  - ³ Kiosak et al. 2021, P. 134.
  - ⁴ Radchenko S., Kotova N., Nykonenko, D. та ін. A complex rock art object in the Ukrainian steppe // *Rock Art Research: The Journal of the Australian Rock Art Research Association (AURA)*. 2020. Vol. 37 (2). P. 167-169.
  - ⁵ Kiosak et al. 2022.
  - ⁶ Kotova N.S. Neolithization in Ukraine. BAR International Series 1109. Oxford: John and Erica Hedges Ltd, 2003.
  - ⁷ Meadows J. Radiocarbon dating and Bayesian chronological modelling // Spataro M. Starčevo ceramic technology: The first potters of the Middle Danube Basin. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2019. P. 34-45.
  - ⁸ Lillie M.C., Budd C., Potekhina I.D. Radiocarbon dating of sites in the Dnieper Region and western Ukraine // Lillie M., Potekhina I.D. (Eds), *Prehistoric Ukraine, From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow Books, 2020. P. 187-234.
  - ⁹ Kotova N. Revisiting the Neolithic chronology of the Dnieper steppe region with consideration of a reservoir effect for human skeletal material // *Sprawozdania Archeologiczne*. 2018. Vol. 70. P. 47-66
  - ¹⁰ Залізняка, Л.Л. 2005. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. К.: Шлях; Zaliznyak L.L. Landscape change, human-landscape interactions and societal developments in the Mesolithic period // Lillie M., Potekhina I.D. (Eds), *Prehistoric Ukraine, From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow Books, 2020. P. 87-110; Stupak A., Gorobets, L., Smagol V. та ін. Archaeozoological Analysis of Animal Remains from the Mesolithic Site of Kukrek Culture Igren' 8 (Ukraine) // *Interdisciplinaria Archaeologica*. 2022. Vol. 13.1. P. 7-17.
  - ¹¹ Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1982.
  - ¹² Biagi, Kiosak 2010.

- ¹³ Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму. Археологія. 1987. Т. 58. С. 7-18.
- ¹⁴ Станко 1982, Телегін 1982, Залізняк 2005.
- ¹⁵ Kiosak et al. 2022.
- ¹⁶ Станко В.Н. Типы археологических памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА. 1972. Т. 7. С. 252-261. Телегін 1982, Залізняк 2005, Biagi, Kiosak 2010, Zaliznyak 2020.
- ¹⁷ Perrin T., Marchand G., Allard P. та ін. Le second Mesolithique d 'Europe occidentale : origine et gradient chronologique (the late Mesolithic of Western Europe: origins and chronological stages) // Annales de la Fondation Fyssen. 2009. Vol. 24. P. 160–177.

Г. М. Тоцев (Запоріжжя)

НЕОЛІТИЧНІ МОГИЛЬНИКИ МАМАЙ-ГОРИ

Мамай-Гора – широко відомий в Україні мультикомплексний пам'ятник поблизу с. Велика Знам'янка Василівського (за попередньою назвою – Кам'янсько-Дніпровського) району Запорізької області. Охоронні розкопки на ньому з 1988 р. проводила археологічна експедиція Запорізького національного університету. За період досліджень тут були виявлені різночасові ґрунтові та курганні могильники, поминально-жертвні комплекси, загальна кількість яких у сукупності становить 1100. Матеріали розкопок за 1988-2008 рр. керівниками експедиції видані у повному обсязі¹.

Найдавнішими пам'ятниками на височині лівого берега сучасного Каховського водосховища, виступають ґрунтові могильники епохи неоліту. Матеріали 1-го з них наразі опубліковані².

Нагадаємо, що були виявлені 26 поховань, які утворювали 2 ряди і були витягнуті перпендикулярно до русла річок Конка і Дніпро (рис.1). Поховання здійснені в індивідуальних ямах підовальної форми, що знаходилися на різній відстані одне від одного. Кістяки лежали витягнуто на спині, головою на ПдСС або на С. У всіх, за виключенням трьох, виявлено інвентар – підвіски із зубів благородного оленя, буси з раковин або каменя, кремені – пластини або їх уламки, відщепи. В 13 похованнях на кістках похованих, днищі ями або у заповненні помічена вохра. Серед похованих – чоловіки (6), жінки (4), діти (7), дорослі (9).

Між похованнями виявлені чотири скупчення охри разом з бусинами і підвісками.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак гліньності»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518